

УДК 94 (477) : [008 + 37] «19»

Валентина ДОБРОЧИНСЬКА

СПОГАДИ НАДІЇ ШУЛЬГИНОЇ-ІЩУК ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто діяльність української інтелігенції в сфері освіти крізь призму біографії і спогадів Надії Шульгиної-Іщук. Відтворено акції передового жіноцтва щодо піднесення освітнього рівня українського населення в роки Першої світової війни. Простежено відродження і розбудову шкільництва під час національно-демократичної революції 1917 р. Висвітлено змагання української інтелігенції Волині за національну школу в умовах Польської держави. Показано трансформацію освіти з встановленням радянського режиму. Виокремлено імена відомих діячів культурно-освітніх процесів в Україні першої третини ХХ століття

Ключові слова: *Надія Шульгина-Іщук, українська інтелігенція, культурно-освітній рух, українське шкільництво, Товариство шкільної освіти, математика, українська гімназія ім. Т. Шевченка, Рівненська приватна українська гімназія.*

До осіб, що подвижницькою працею у складних і суперечливих суспільно-політичних умовах сприяли розвитку українського шкільництва, належить Надія Яківна Шульгина-Іщук (1888–1979) – сестра відомого політичного діяча, члена Центральної Ради, першого міністра закордонних справ Української Народної Республіки Олександра Яковича Шульгина. У 1944 році вона змушена була емігрувати на Захід, із 1949-го проживала у США, де долучилася до освітніх акцій українського еміграційного руху. Дослідницький інтерес для вивчення культурно-освітніх процесів в Україні першої третини ХХ століття становлять її мемуари, які висвітлюють перебіг розбудови українського шкільництва в Києві в період національного державотворення 1917–1921 років, боротьбу за українську школу в Польській державі та знищення радянською владою освітньої інтелігенції у 1939–1941 роках. Ці спогади у 2010 році до фондів шкільного музею відродженої в 1994 році Рівненської української гімназії (колишня Рівненська українська приватна гімназія, де в 1927–1939 роках працювала авторка) надіслала зі США донька Надії – філолог і громадська діячка Наталія Пазуняк-Іщук¹. Біографія і спогади Надії Яківни Шульгиної-Іщук дозволяють простежити, як у Російській імперії жінки здобували вищу освіту і як згодом утверджувалася нова освітня система в Україні.

¹ Спогади *Н. Я. Шульгиної-Іщук* / Матеріали з фондів шкільного музею Рівненської української гімназії. – Філадельфія, 1963–1965. – Машинопис.

Надія Шульгіна закінчила фізико-математичне відділення Санкт-Петербурзьких (Бестужевських) Вищих жіночих курсів. Склавши державний іспит при комісії Петербурзького університету й отримавши диплом першого ступеня, вона з 1913 року розпочала педагогічну діяльність. Короткий час працювала в комерційній школі Товариства вчителів міста Києва, директором якої був громадський і освітній діяч Петро Холодний. Про заклад згадувала, як про звичайну російську школу, підпорядкування якої Міністерству фінансів, а не освіти, все ж дозволило директорові проявити лібералізм у підборі педагогічних кадрів, зокрема, залучати до викладання вчителів-українців.

Цікаві сюжети у спогадах Надії Шульгіної стосуються діяльності клубу «Родина», при якому в часі Першої світової війни українська інтелігенція зорганізувала військовий госпіталь. Харитативну допомогу госпіталю надавали Людмила Старицька-Черняхівська, Любов Шульгіна (матір Надії), Наталя Дорошенко. Молодший медичний персонал вів серед хворих національно-просвітницьку роботу, навчаючи їх української граматики, влаштовуючи читання творів Тараса Шевченка, Бориса Грінченка, Івана Франка. Надія Шульгіна відзначала справжню родинну атмосферу в госпіталі й те, що він став свого роду «неофіційною українською школою», до якої згодом від українських вояків надходили вдячні листи з фронту.

Окрім опіки над пораненими, українська інтелігенція переймалася долею дітей-сиріт. Завдяки сприянню Дмитра Дорошенка в Києві організували допомогивий осередок під назвою «Общество оказания помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий», при якому з ініціативи Людмили Старицької-Черняхівської та Любові Шульгіної запрацював дитячий притулок з окремими групами для хлопців і дівчат, де Надія Яківна разом із матір'ю опікувалися безпритульними дітьми. Тут також дітей навчали грамоті й читали українські книжки. Як згадувала Надія Шульгіна-Іщук, «навчання було неофіційним, але Дмитро Дорошенко покривав це своїм іменем, і праця йшла без перешкод»².

У спогадах відображено відродження українського шкільництва, започатковане національно-демократичною революцією 1917 року. З ініціативи громадського діяча й педагога Івана Стешенка у приміщенні клубу «Родина» відбулася нарада вчителів, на якій обговорено напрями розбудови української школи та потребу заснування профільних педагогічних комісій для укладання навчальних програм. Підготовчий етап інтелігенція планувала втілити в Києві, а тоді – поширити процес становлення національного шкільництва на всю Україну. На початку 1917 року виникло Товариство шкільної освіти, при якому педагогічні комісії розробляли «Програму єдиної української школи», згодом продискутовану й затверджену на II Всеукраїнському педагогічному з'їзді в Києві.

Надія Шульгіна-Іщук працювала в математичній комісії, куди, окрім неї, увійшли Вадим Шарко (засуджений у процесі Спільки визволення України), Андрій Лещенко, Петро Басараб, Панас Ковальський, Михайло Кравчук (у

²Шульгіна-Іщук, Н. До сторінок історії українського шкільництва. (Спогад) / Матеріали з фондів шкільного музею Рівненської української гімназії. – Машинопис. – С. 3.

подальшому – відомий математик, академік АН УРСР, репресований радянським режимом). До них також приєдналися Федір Калинович, Костянтин Лебединців і Костянтин Щербина, який читав лекції з методики викладання математики для вчителів.

Насамперед члени комісії взялися за укладання української математичної термінології, до 1921 року працюючи над упорядкуванням термінологічного словника. Комісія також займалася складанням програм з арифметики, алгебри, геометрії та написанням підручників для українських шкіл. Теоретичний курс арифметики написав Вадим Шарко, збірник задач для початкової школи – Петро Басараб³. Сама Шульгина-Іщук підготувала збірник задач з арифметики для гімназії – «Задачник до систематичного курсу арифметики. Частина перша», який за сприяння Товариства шкільної освіти вийшов друком в двох частинах у 1917–1918 роках⁴ (у спогадах випуск першої частини збірника помилково датовано 1918 роком). Згодом, у 1922 році, збірник задач Шульгиної-Іщук перевидало НТШ у Львові.

Окреме місце у спогадах відведено першій українській гімназії ім. Т. Шевченка в Києві, яку Товариство шкільної освіти за підтримки національно свідомої інтелігенції урочисто відкрило в березні 1917 року. Через брак власного приміщення навчання відбувалося у другу зміну в будинку Київської жіночої гімназії А. В. Жекуліної. На короткий час українська гімназія винайняла інший будинок, а згодом заклад переїхав у приміщення колишньої амбулаторії лікарні при Покровському монастирі на вулиці Львівській. Спершу було відкрито два підготовчі класи і три перші класи гімназії, які відвідували діти київської інтелігенції.

У спогадах відтворено педагогічний склад навчально-виховного закладу. Першим директором гімназії став Петро Холодний, його змінив Володимир Дурдуківський, який із часу створення гімназії викладав українську мову й літературу. У гімназії працював національно свідомий учительський колектив, який фахово викладав шкільні предмети: Любов Шульгина, Юрій Трезвінський, Юрій Слуцький (підготовчі класи); Надія Шульгина-Іщук, Вадим Шарко, Омелян Гнатьевич (математика); Володимир Прокопович, Йосип Гермайзе (історія); Леонід Білецький, Володимир Дога (українська мова і література); Лев Чикаленко, Володимир Вовчанівський (природознавство); Володимир Гребінецький (географія); Федір Слюсаренко (латинська мова); Катерина Лазаревська, Освальд Бурггард (Юрій Клен) (німецька мова); Софія Русова, Марія Прохорова (французька мова); Катерина Бохнаровська (російська мова); Петро Козицький (співи), Юхим Михайлів, Юрій Павлович (малювання); Марія Юркевич (руханка); Маріанна Лисенко, донька Миколи Лисенка (музика). Релігію викладав протоієрей Василь Липківський: «...не шабляновою, а дбав головно про те, щоб заложити в душах учнів основи

³ *Ibidem*, с. 4-5.

⁴ *Шульгина-Іщук, Н.* Задачник до систематичного курсу арифметики. Частина перша. – Київ, 1917. – 87 с.; *Шульгина-Іщук, Н.* Задачник до систематичного курсу арифметики. Частина друга (дробі). – Київ, 1918. – 112 с.

християнської моралі»⁵. Як видно, більшість викладачів у подальшому стали першорядними вченими, педагогами, митцями, літераторами, відомими громадськими діячами.

У спогадах описано перебіг навчально-виховного процесу. У гімназії функціонували «самоосвітні гуртки» з різних предметів. Володимир Дурдуківський вів літературний і драматичний, де ставили п'єси й декламували вірші, влаштовували обговорення художніх творів у вигляді «літературних судів», з елементами театралізації (один із них – над Чіпкою, героєм роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»). Йосип Гермайзе, згодом заарештований і засуджений у справі Спілки визволення України, вів історичний гурток, заохочуючи дітей писати історичні оповідання і драми: на його думку, діти в такий спосіб «вживались в епоху»⁶. Малярський талант учні розвивали на заняттях гуртка під керівництвом Юхима Михайліва. Хором керував молодий композитор-початківець Пилип Козицький, якому в диригуванні й навчанні співу допомагав директор гімназії Володимир Дурдуківський. Математичний гурток вела Надія Шульгіна-Іщук. Вона навчала дітей писати реферати з історії математики, розв'язувати складні задачі, складати графіки, діаграми, виготовляти прості геодезичні прилади. Окрім цього, гуртківці випускали на правах рукопису математичний журнал.

Особливо ретельно і заздалегідь у гімназії готувалися до свят Тараса Григоровича Шевченка, чиє ім'я носив навчальний заклад. Для кожного класу директор уклав окремі книжечки з творами поета, щоб діти могли їх вивчати й декламувати. Драматичний гурток готував вистави, хор розучував пісні на слова Шевченка, малярський гурток виготовляв програмки і плакати з цитатами, які розвішували на стінах приміщення гімназії. Мате-матичний гурток розробив діаграми життя і творчості Кобзаря.

Гімназію часто називали «школою Дурдуківського», адже директор зумів створити доброзичливу атмосферу, його поважали й шанували колеги й учні. Учительський колектив працював із великим ентузіазмом, і згодом до гімназії почали з'їжджатися вчителі з різних міст України, щоб перейняти передовий на свій час педагогічний досвід. Встановлення радянської влади негативно позначилося на роботі гімназії, яку перейменували в трудову школу. Національне шкільництво було знищене, а Володимир Дурдуківський і інші викладачі – заарештовані і звинувачені у сфабрикованій справі Спілки визволення України. Цей показовий судовий процес став початком розгрому радянською владою української культури.

Відомо, що, емігрувавши до Праги, в 1926–1927 роках, Надія Яківна Шульгіна-Іщук читала методичку викладання математики в Українському високому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова, де готували вчительські кадри для українських шкіл і де вона отримала наукове звання

⁵ Шульгіна-Іщук, Н. До сторінок історії українського шкільництва. (Спогад) / Матеріали з фондів шкільного музею Рівненської української гімназії. – Машинопис. – С. 8.

⁶ Ibidem, с. 10.

професора⁷. На жаль, цей короткотривалий період у спогадах не висвітлений, хоча авторка його згадує в автобіографічних даних.

Через родинні обставини переїхавши в 1927 році разом із сім'єю до Рівного (тоді – Волинське воеводство), Надія Яківна влаштувалася на роботу вчителем математики до місцевої української приватної гімназії (1923–1939)⁸. Цей навчальний заклад був осередком українства і просвітництва, де українську молодь виховували в патріотичному дусі. У спогадах описано подвижництво інтелігенції у змаганнях за українське шкільництво в умовах Польської держави. У перші роки кількість учнів у закладі була мізерною і доводилося винаймати приміщення, тут «...навчалися переважно діти свідомих національно міщан міста Рівного, що відважились віддати своїх дітей в бідну, тоді ще безправну, але свою, рідну школу, не зважаючи на те, що в тому ж часі в Рівному була гарна, і повноправна, (в чудовому будинку) польська державна гімназія. [...] в перші роки, під час шкільних походів, які заряджувала польська влада з нагоди державних свят, мусіли йти учні української гімназії. Коли промаршувало кількасот учнів польської гімназії, ішли парами кільканадцять учнів нашої гімназії. Це виглядало бідно. Але всі ці обставини – і боротьба за отримання державного права, і тяжкі матеріальні обставини школи, та дуже невідповідне приміщення наших учнів, а особливо їх батьків, не перелякало, не відіпхнуло, навпаки – з кожним роком учнів прибувало»⁹. Незважаючи на труднощі, всі вчителі працювали з «щирою відданістю», прагнули досягти високого рівня викладання предметів, аби польські інспектори з шкільної кураторії «не могли зробити ніяких закидів». Учительський колектив гімназії працював у злагоді та був однією великою родиною в складних умовах постійного контролю з боку польської влади. Раз на рік, а іноді й частіше перевірку закладу здійснював інспектор шкільної кураторії, відвідуючи лекції, переглядаючи шкільну документацію і учнівські зошити. Ці перевірки мали на меті виявити факти прихованого «українського націоналізму». Так, учительку Софію Орловську-Богун після чергової перевірки було звільнено з роботи тільки за те, що учень серед прочитаних книжок назвав твір Андріана Кашенка «Славні побратими». Лише через деякий час її було поновлено на роботі. Окрім того, в гімназії польську мову й історію викладали вчителі-поляки, які також пильнували за перебігом навчально-виховного процесу¹⁰.

Рівненська приватна українська гімназія не змогла набути державного статусу. Відтак основними джерелами її фінансування були: оплата за навчання (незаможних учнів від неї звільняли); допомога від громадських установ

⁷ *Наріжний, С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / *Симон Наріжний*. – Ч. I. – 2-ге вид. – Львів ; Кент : Острог, 2008. – С. 319.

⁸ *Гуцуляк, М.* Про близьке здалека. Рівненська українська гімназія (1923–1939). – Ванкувер, 1976. – С. 138.

⁹ *Шульгина-Іщук, Н.* Спогад про українську гімназію в Рівному на Волині. (До сторінок історії українського шкільництва) / Матеріали з фондів шкільного музею Рівненської української гімназії. – Філадельфія, 1965. – Машинопис. – С. 2.

¹⁰ *Ibidem*, с. 3.

(українського кооперативного селянського банку, батьківського комітету); підтримка господарського комітету гімназії, до якого входили представники українських організацій.

У різний час у гімназії працювали Федір Пекарський, Микола Фесюк (латинська мова); Яків Бичківський, Софія Орловська-Богун (українська мова і література); Василь Беняк, Надія Шульгіна-Іщук (математика); Борис Веселовський, Іван Сав'юк, Роман Вербицький, Сергій Апошанський (хімія, фізика), Георгій Косміаді (малювання), Михайло Гуцуляк (географія); Ядвіга Гофман (історія Польщі); Євгенія Огібовська (німецька мова й література); Євгенія Голенкіна (французька мова). Цей педагогічний колектив у складних політичних умовах виконав свою основну місію – зберіг національну самобутність навчального закладу. У спогадах уміщено світлини, на яких зображено вчительський гімназійний колектив, членів шкільної ради, учнів і їхніх батьків.

Надія Шульгіна-Іщук застосувала нестандартний підхід до викладання математики – поєднання теорії з практикою, який випробувала ще в київській гімназії. Професорка керувалася новітніми методичними підходами німецького вченого Фелікса Кляйна, який вважаючи математику могутнім засобом пізнання всесвіту, мав до того ж окремі заслуги в реформуванні шкільної освіти та цікавився методикою викладання математики в різних країнах.

Важливою складовою навчально-виховного процесу в українській гімназії було релігійне й національне виховання. У закладі працювали священники Ілля Левчук, Іларіон Бриндзан, Гліб Левицький, Юрій Шумовський та найдовше Євген Барщевський. Останній виголошував патріотичні проповіді і, незважаючи на заборони шкільної влади, популяризував на уроках знання з історії церкви й України.

Щоденне навчання розпочиналося ранковою молитвою, читанням Євангелія та короткою проповіддю священника. У 1935 році місцева влада дозволила гімназії переобладнати старий будинок під приміщення гімназійної православної української церкви. Під керівництвом учителя малювання Георгія Косміаді гімназисти розмалювали стіни орнаментами в українському стилі. Дружина посла Степана Скрипника – Іванна Скрипник – і інші жінки вишили хоругви, ризи для священника та декорували церковне начиння. Щонеділі церкву відвідували й учні української початкової школи імені Івана Мазепи.

З нагоди річниці Крут, Базару, Шевченківських днів, Різдва Христового у гімназії відбувалися академії і святкові заходи. У практику ввійшла організація краєзнавчих екскурсійних поїздок до Львова, Варшави, Кракова, Кременця, Луцька. У двох останніх містах, окрім історичних пам'яток, учні відвідували українські приватні гімназії, що дозволяло підтримувати дружні зв'язки між трьома середніми навчальними закладами Волині.

До кожного класу було прикріплено «опікуна», який займався виховною роботою. Окремо запроваджено посаду виховательки для дівчат. Ці обов'язки виконувала вчителька німецької мови Євгенія Огібовська (закінчила

інститут шляхетних дівчат. – *В. Д.*), яка читала лекції, слідувала за поведінкою і зовнішнім виглядом своїх учениць¹¹.

У навчальному закладі діяла загальношкільна учнівська організація «Братня поміч», в якій учнів привчали до громадської праці, а також різні гуртки – літературний, малювання, ручної праці. Під керівництвом Надії Шульгиної-Іщук функціонували математичний гурток і математична майстерня, де учні могли поєднувати знання з математики зі столярною справою, виготовляючи прості геодезичні прилади, моделі геометричних фігур і випробовуючи їх у дії.

Із встановленням радянської влади 1939 року українську гімназію реорганізували в десятирічку, перевели до просторого приміщення колишньої польської гімназії і призначили нового директора – прибулого на Західну Україну Григорія Бібка. Як зауважує авторка у спогадах, «...пізніше виявилось, він був енкаведистом, при тім дуже малоосвічений»¹². Окрім директора, педагогічний колектив поповнився і новими вчителями, які контролювали місцевих педагогів, учнів, і навчально-виховний процес загалом. Шкільне керівництво з перших днів пильнувало розмови вчителів і учнів, щоб навчання велось у руслі комуністичної пропаганди й ідеології. Ці функції виконувала «комсорг», яка вчиняла доноси за почуті перед Різдом колядки або обведені кимось із учнів у кишеньковому календарі Великодні дні. Вчителів і учнів у релігійні свята змушували чистити шкільне подвір'я.

Зі змінами прийшли й арешти. Першим ув'язнили Якова Бичківського (помер у тюрмі – *В. Д.*), а його родину – дружину Ніну й дітей Ірину і Всеволода – етапували до Казахстану, де вони всі трагічно загинули. За щасливим збігом обставин Надія Шульгина-Іщук unikла репресій, які вчинила нова влада щодо інших учителів школи.

Мемуари Надії Шульгиної-Іщук відтворюють поживлення національно-культурного життя у роки Першої світової війни та потуги інтелігенції в боротьбі за збереження національної ідентичності й підвищення освітнього рівня української спільноти. Атмосфера національно-духовного піднесення в суспільстві прослідковується в сюжетах, присвячених періоду Української революції, коли інтелектуальні кола об'єдналися задля відродження українського шкільництва, зробили перші вагомні кроки для відкриття першої української гімназії в Києві та створення україномовних навчальних посібників. Через поразку національно-визвольних змагань українського народу культурно-освітні досягнення були знівельовані.

Заходи із впровадження українського приватного шкільництва здійснювались і в умовах панування Польської держави на західноукраїнських землях. Динаміка цих процесів різко змінилася з приходом радянської влади, яка нещадно розправилася із свідомими педагогічними працівниками, знищивши їхні надбання у сфері освіти. Спогади Надії Шульгиної-Іщук, що безпосередньо долучилася до боротьби за національну школу, є цінним

¹¹ Ibidem, с. 6.

¹² Ibidem, с. 9.

джерелом до вивчення культурно-освітнього руху в Україні першої третини XX століття.

Valentyna DOBROCHYNSKA. The Memoirs of Nadia Shulhyn-Ishchuk as a Source for the Study of Cultural and Educational Developments in Ukraine during the First Third of the Twentieth Century.

The article discusses the activities of the Ukrainian intelligentsia in the field of education through the prism of the life and memoirs of Nadia Shulhyn-Ishchuk. It retraces the actions taken by leading women in raising the educational level of the Ukrainian population during the First World War. It also traces the revival and development of schooling during the national democratic revolution in 1917. Brought to light are the efforts by the Ukrainian intelligentsia in Volhynia to establish national schools in accord with the Polish state. Also shown is the transformation of education under the Soviet regime. The author identifies prominent figures in the cultural and educational movement in Ukraine during the first third of the 20th century.

Keywords: Nadia Shulhyn-Ishchuk, Ukrainian intelligentsia, cultural and educational movement, Ukrainian schooling, the Society for School Education, Mathematics, the Shevchenko Ukrainian Gymnasium, the Private Ukrainian Gymnasium in Rivne.